

Phronèsis

VAKBLAD VOOR TOEGEPASTE FILOSOFIE

NUMMER 18 - JUNI 2023 - JAARGANG 5 | € 6,00

Inhoud

5

9

30

Artikelen

5 "Iedere rijksambtenaar moet een beetje toegepast filosoof worden"

Interview met Anne-Marie Buis
Door: Ivana Ivković

11 Filosofie in het vmbo: een no-brainer?

Door: Paul Teule

Terugkerende rubrieken

4 Voor u gespot

15 Media

26 Uit de Mediakast

28 Boekenplank

30 Denkertje

31 Column

34 Agenda

35 Nieuws uit de HTF

Colofon

Vakblad voor toegepaste filosofie

REDACTIE

Noor Berger
Henna Doornekamp
Martin Slagter (hoofdredacteur a.i.)
Paul Teule
Isa Wissink (redactiesecretaris)
Thierry Orth
(beheerder en moderator website)
Tobias Osterhaus (illustratie 'Denkertje')

EINDREDACTIE

Martin Slagter
Henna Doornekamp

DRUKPROEFCORRECTIE

Sabine Ticheloven

REDACTIEADRES EN CONTACTGE- GEVENS

Akelei 2, 4007 TA Tiel
Email: contact@phronesismagazine.nl
Telefoon: 06-43438008 (Martin Slagter)

UITGAVE

Phronèsis is een uitgave van de Hogeschool voor Toegepaste Filosofie (HTF) en verschijnt drie keer per jaar.

DIRECTIE

Directie van de HTF

VORMGEVING EN DRUKWERK

Practicum Print Management BV, Soest

AUTEURS NUMMER 18

Noor Berger, Arjo Klamer, Martin Slagter, Arend Steunenberg, Paul Teule, Bernadette Viererich, Isa Wissink

FOTO OMSLAG

(...)

ABONNEMENTEN

Een jaarabonnement op Phronèsis (drie nummers) kost 15 euro per jaar. Losse nummers kosten 6 euro. Een abonnement aanvragen kan via contact@phronesismagazine.nl.

ARTIKELN

Wilt u een artikel schrijven voor Phronèsis? Of reageren op een artikel? De redactie ziet uw ideeën, reacties en brieven graag tegemoet. U kunt deze sturen naar redactie@phronesismagazine.nl

ADVERTENTIES

Wilt u adverteren in Phronèsis? Stuur dan een mail naar contact@phronesismagazine.nl

WEBSITE

www.phronesismagazine.nl

DISCLAIMER

Phronèsis heeft geprobeerd voor deze publicatie alle rechthebbenden van de foto's te achterhalen.

Mocht u desondanks foto's tegenkomen, waarvan u rechthebbende bent en u heeft geen toestemming gegeven voor de publicatie ervan, neemt u dan contact op via redactie@phronesismagazine.nl

Voorwoord

In *Phronèsis* zijn Via de website van *Phronèsis* kunt u alle artikelen ook online lezen en er desgewenst op reageren.

Ga hiervoor naar: www.phronesismagazine.nl.

Martin Slagter, hoofdredacteur

Martin Slagter

Martin Slagter (1953) studeerde Nederlands en filosofie, en is als docent verbonden geweest aan verschillende scholen en opleidingen. Hij is oprichter en algemeen-directeur van de HTF, en is hier werkzaam als docent Taalvaardigheid en Taalfilosofie.

Voor u gespot

Conceptuele dichtbundel van Ilya Kaminsky

Deaf Republic is een conceptuele dichtbundel van auteur en vertaler Ilya Kaminsky. Geboren in Oekraïne in 1977, emigreerde Kaminsky in de jaren 90 met zijn familie naar de Verenigde Staten. *Deaf Republic* is een verhaal in dichtvorm over een land onderdrukt door een vijandig leger. Als de inwoners van een dorp op slag doof worden door het geknal van vuurwapens, ontwikkelen ze bij wijze van protest een gebarentaal. De invloeden uit Kaminsky's eigen leven, als een Joods kind dat opgroeide in de Sovjet-Unie in een land dat nog steeds door conflict wordt verscheurd, zijn pijnlijk duidelijk. Zeker in passages als deze:

"At the trial of God, we will ask: why did you allow all this? And the answer will be an echo: why did you allow all this?" Naast politiek conflict en oorlog komen ook thema's als 'liefde' en 'omgaan met een fysieke handicap' naar voren. De dichtbundel is in Nederlands verschenen onder de titel 'Dovenrepubliek'.

Eerste prijsuitreiking voor het beste filosofische kinderboek

De Week van de Kinderfilosofie heeft een nieuwe boekenprijs in het leven geroepen voor het beste filosofische kinderboek. Boeken zijn immers een laagdrempelige manier om kinderen aan te zetten tot denken over filosofische vragen en kwesties. Op zaterdag 22 april jl. werd de prijs voor het eerst uitgereikt. De jury, bestaande uit filosoof Frank Meester, kinderfilosoof en theatermaakster Annelies Appelhof en Jonge Denker des Vaderlands Syb Faes, koos unaniem voor *Gedachten denken* van Annelies Beck. Citaat uit het juryrapport: "Dit juweeltje zet de jonge lezer het meest aan tot zelf denken over filosofische kwesties. Dat dat in dit boek wordt gecombineerd met een prachtige vormgeving, prachtige tekeningen en poëtische taal, was doorslaggevend. Het lijkt een klein boek, maar het zit bomvol metafysische vragen." Bij afwezigheid van de schrijfster nam uitgeefster Wende Wilbers van Querido de prijs in ontvangst (zie foto). De prijs: een beeld van drie omgekeerde vraagtekens, verwijst naar het andere karakter dat een filosofische vraag heeft in vergelijking met de vragen die kinderen gewoonlijk moeten beantwoorden. Naast een juryprijs was er ook een publieksprijs. Met een overdonderend aantal stemmen werd de publieksprijs gewonnen door *De zoon van de gazelle* van Sabine Wassenberg en Kamel Essabane. Dit boek nodigt de lezer uit mee te denken met de hoofdpersoon en gedachten te vormen over de grote vragen van het leven.

Hedendaagse kunst in het oudste gebouw van Amsterdam

Van 26 mei tot 24 september 2023 vinden er in de Oude Kerk te Amsterdam 40 publieke bijeenkomsten plaats waarin internationale makers, lokale denkers, bewoners en bezoekers zich ontfermen over actuele sociaal-maatschappelijke vraagstukken. De manifestatie is een initiatief van kunstenaar Jeanne van Heeswijk. Op uitnodiging van de Oude Kerk onderzoekt zij hoe gezamenlijk en diverse vormen van collectiviteit bijdragen aan een weerbaarder, sociaal

weefsel in het Wallengebied rondom de Oude Kerk. Hoe ziet een gemeenschap eruit met veel verschillende meningen en tegenstrijdigheden? De manifestatie wil geen tentoonstelling zijn als spiegel op de maatschappelijke vragen van nu, maar is een toegepast werk door de interactieve gespreksvoering met alle geïnteresseerden en vooral met de mensen die het betreft. Meer info: www.oudekerk.nl.

Mijn vriend is trumpiaan

Door: Arjo Klamer

We studeerden samen economie aan een Amerikaanse universiteit. We waren allebei geïnteresseerd in de filosofie van de economie, hadden een discussiegroep, speelden basketbal, ik ging met hem naar de tabaksboerderij waar hij was opgegroeid en we discussieerden eindeloos. Over van alles, maar vooral over wat rechtvaardigheid in werkelijkheid betekent. Hij geloofde meer in het marktmechanisme dan ik, maar was feller in zijn pleidooi dat wat we ook doen, dat in ieder geval ten gunste van de armsten in de samenleving moest zijn.

Toen ik doceerde in de buurt van Boston, ging hij rechten studeren aan Harvard. Een medestudent van hem was ene Barack Obama. Mijn vriend en Barack waren het eens dat ze hun talenten moesten inzetten voor de kwetsbaren. Barack ging naar Chicago om in een arme wijk daar aan de slag te gaan. Mijn vriend ging voor de overheid werken. Ik trok verder. Zo nu en dan zagen we elkaar. Dan speelden we basketbal en discussieerden we verder over van alles en nog wat. We kregen kinderen die met elkaar speelden.

Pijnlijke scheuring

Vorig jaar stuurde hij een foto van zichzelf staande achter toen nog president Donald Trump. Met een glimlach op zijn gezicht. Ik mailde hem met een opmerking in de trant van 'hoe kun je?' Hij schreef een boze email terug in de trant van 'hoe kan je je zo laten misleiden door de media?' Hij verweet mij niet in te zien hoe door en door verrot de elite is, hoe elitair ik wel ben en dat Donald Trump het tenminste opneemt voor de *deplorables*. Toen ik deze mailwisseling in eigen kring deelde, waren de reacties heftig. 'Hoe kan hij?' 'Hoe is het mogelijk dat juist hij zich met deze idioot inlaat? Deze seksist, racist, narcist?'

'Hoe kan zijn vrouw, die toch alleszins redelijk en lief is, nog bij hem zijn?'

'Die komt er bij ons niet meer in, want daar valt niet mee te praten!'

Ik zag de scheuring voor mijn ogen gebeuren die nu overal in de wereld, en zeker in de VS en Brazilië, maar ook in Nederland plaatsvindt. Vaak dwars door families heen. Mensen houden op om met elkaar te praten, negeren elkaar. En zijn kwaad op elkaar. De vooroordelen stapelen zich op. Ik zag het in mijn eigen familie. Moeten we de wetenschappers geloven of juist niet? Weet de regering wel wat ze doet? Wie trekt er aan de touwtjes? De farmaceutische industrie en het militair-industriële complex natuurlijk!

"HIJ BLEEK NOG MEER

TRUMPIAANS TE ZIJN

DAN IK VREESDE."

Iedere scheuring is pijnlijk. Ik sta er iedere keer weer verbijsterd naar te kijken. Ik ben wetenschapper en zou moeten weten wat hier gebeurt. Ik weet hoe verschillend mensen de werkelijkheid uitleggen en interpreteren, hoe dezelfde werkelijkheid radicaal verschillende

© FOTO: DARREN HALSTEAD

beteknissen kan hebben. En toch raak ik in de war nu ik het aan den lijve ervaar en merk hoe dit relaties kapot maakt. En dat helemaal met mijn christelijke en aristotelische geloof in het goede. Wat is er goed aan het scheuren van een samenleving, van vriendschappen en families?

Moedeloos

Ik had in het najaar van 2022 een conferentie dicht bij de woonplaats van mijn vriend. Hij en zijn vrouw nodigden mij uit om bij hen te overnachten. Ik wilde zien of we ons gesprek konden voortzetten, ondanks onze fundamentele onenigheid. Hij bleek nog meer Trumpiaans te zijn dan ik vreesde. Natuurlijk waren de verkiezingen gestolen, de bestorming van het Capitool was een set-up van de democraten met medewerking van de FBI, de klimaatcrisis is een excuus om een elitaire agenda door te drukken en Trump heeft geweldige dingen gedaan die systematisch door de pers zijn genegeerd. We gingen de discussie aan zoals we dat

altijd doen. Het was hopeloos.

De eerlijkheid gebiedt om te erkennen dat ik niet opgewassen was tegen al de feiten en argumenten die hij te berde bracht. Het is inderdaad merkwaardig dat de Democraat Nancy Pelosi, die verantwoordelijk was voor de veiligheid in het Capitool, niet gezorgd had voor meer beveiliging op 6 januari. Ik wist niet dat een vreedzame tweet van Trump op die dag verwijderd was. En hoe moest ik weten wat er allemaal gebeurde tijdens het tellen van de stemmen? Hij wist ook meer dan ik van de positieve ontwikkelingen in de klimaatcrisis. Hij zat er geharnast in, dat was wel duidelijk en ik zag geen mogelijkheid om door zijn harnas heen te breken, althans niet met argumenten en feiten. Maar begrijpen deed ik hem ook weer niet. Waarom was hij zo fel? Hij stond voor mij met priemende ogen terwijl zijn armen in grote gebaren heen en weer bewogen. Het ene argument volgde het andere op. Al mijn tegenwerpingen sloeg hij regelrecht terug. Ik werd er moedeloos van.

Verdomhoekje

Ik stelde voor om te gaan eten, samen met zijn vrouw, en een metadiscussie te hebben. Ik wilde het over onze verschillen hebben, waarom die zo scherp zijn. Hij ging akkoord. Tijdens het eten stel ik hem de vraag die ik geleerd heb te stellen wanneer het spannend wordt in een relatie of een situatie: Wat is belangrijk voor jou? Hij antwoordt dat onze vriendschap belangrijk voor hem is. Dat raakt me. Daar zijn we het dus over eens, want onze vriendschap is ook voor mij belangrijk. Familie is ook belangrijk voor ons allebei. Net als ik vindt hij het belangrijk een bijdrage te leveren aan het oplossen van maatschappelijke vraagstukken. Armoede is voor hem het grote vraagstuk. In die zin is hij niet veranderd. Met zijn vrouw, die katholiek is en in het kerkkoor zingt, is hij het eens dat liefdevol samenleven belangrijk is.

Het gesprek dat volgt, maakt mij veel duidelijk en doet mij twifelen aan mijn eigen opstelling. Hij voelt zich als boerenjongen, broer van iemand die actief is in de vrijwillige brandweer, als hardwerkende Amerikaan, als iemand die hecht aan familiewaarden, in het verdomhoekje staan. Hij identificeert zich met andere oprechte, hardwerkende en gelovige Amerikanen, die door de agenda van de elite weggedrukt worden, die bij de campagnes voor het klimaat en rechten voor de LHBTB-groepen in het verdachtenbankje staan. Hij ziet dat de armen de rekening betalen voor globalisering, technische vooruitgang en een schoner klimaat. Hij ziet hoe de Democraten steeds nadrukkelijker positie kiezen voor de machthebbers van Wall Street en Silicon Valley. En dat de hardwerkende middenklasse massaal overgelopen is van de Democraten naar de Republikeinen.

"IK BEGRIJP MIJN VRIEND
NU BETER. ALLEEN
ZIE IK GEEN POSITIEF
WERELDBEELD, GEEN
WENKEND PERSPECTIEF."

Radicale denker

Voor hem is Trump erin geslaagd deze massa Amerikanen een stem te geven: zij horen zichzelf in zijn taal en herkennen zich in zijn daden. Dat doet mijn vriend dus ook. Hij gaat de man Trump niet verdedigen, want hij ziet ook wel dat van alles aan hem problematisch is, maar hij staat voor iets wat voor mijn vriend belangrijk is.

Plotseling zie ik het revolutionaire elan in hem dat hij vroeger ook had. Ik herken de radicale denker die hij vroeger was. Hij had zijn vriend Obama gesteund toen deze president was, omdat hij vond dat Obama goede ideeën had en een fatsoenlijk mens was. Dat was ondanks zijn toenemende afkeer van de Democraten. Toen Trump op het toneel verscheen, zag hij de mogelijkheid van radicale veranderingen, van het slechten van het elitaire bolwerk dat de Democraten met Wall Street en Silicon Valley hadden gesmeed. Hij zag de goede dingen die Trump deed voor zwarte universiteiten, met vrije ondernemerszones in arme wijken. Hij zag iemand die niet alleen het machtsbolwerk van de Democraten durfde aan te vallen, maar die ook de gemakzuchtige Europeanen de maat nam en de confrontatie met China aanging.

© FOTO: ANA LANZA

Allemaal idioot

Ik merkte dat ik ongemakkelijk werd. Veel van wat mijn vriend zei, begreep ik heel goed. Mij zit het ook dwars dat in Nederland mensen weggezet worden omdat ze 'lager' opgeleid zijn. En dat dat wegzetten op de basisschool al begint. Dat 'lager' opgeleiden geen stem hebben in de Tweede Kamer, en dat vooral zij de boeman zijn in discussies over Zwarte Piet, immigratie en het klimaat. Zelf heb ik enorm geprofiteerd van deze tweedeling in onze samenleving, want ik kon goed leren. Mijn onhandigheid deed er niet toe. Je kunt daten met 'hoger opgeleiden' en er is een speciale verzekering voor hen. Maar wat doet dit met de 'lager' opgeleiden? Immigranten zijn niet te bespeuren in de betere wijk waarin ik woon. De lasten van de massaimmigratie worden ervaren door de 'lager' opgeleiden in hun probleemwijk. Ik zie nu ook dat als iemand hun weer iets geeft om trots op te zijn, hun taal spreekt en tegen de elite ingaat, deze *deplorables* massaal achter die figuur aan gaan.

Ik begrijp mijn vriend nu beter. Alleen zie ik geen positief wereldbeeld, geen wenkend perspectief. Dat is hij met me eens. Eerst de afbraak, zegt hij, eerst de omwenteling. En dan kunnen we aan iets anders bouwen. Hij was en is nog steeds meer de revolutionair dan ik ooit zal zijn.

Die week in de VS had ik ook een afspraak met een oud-collega. We wisselden ervaringen uit. Ze vertelde over een zoon die *speechwriter* is voor Hillary Clinton en ik vertelde over mijn vriend. Ze maakte een afwerend gebaar en merkte op dat ze nog nooit een trumpiaan gesproken had. Toen ik vroeg wat ze van mijn vriend vond, zei ze dat hij gek is. En wat vindt ze van de 75 miljoen Amerikanen die in 2020 op Trump stemden? Die zijn allemaal idioot.

Arjo Klamer

Arjo Klamer studeerde en doceerde aan verschillende Amerikaanse universiteiten voordat hij begin jaren 90 terugkwam naar Nederland. Hij doceert nu onder meer aan de Hogeschool Toegepaste Filosofie. Hij gebruikt in dit stuk de naam van zijn vriend niet, omdat deze een politiek gevoelige positie heeft bij de Amerikaanse overheid.

Iemand zijn

Het magnum opus van prof. dr. Joep Dohmen

Door: Martin Slagter

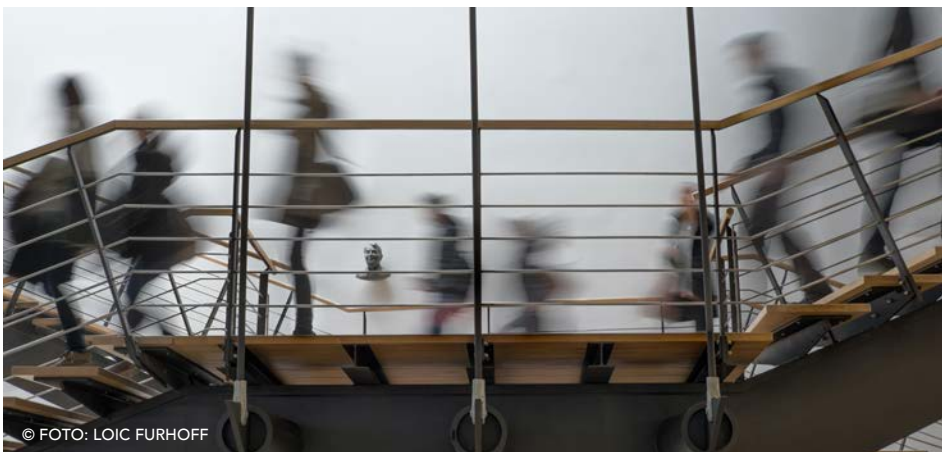
Vrijdag 25 november jl. vond in de lutherse kerk in Utrecht de presentatie plaats van het magnum opus van Joep Dohmen, emeritus-hoogleraar en lector Bildung aan de Hogeschool voor Toegepaste Filosofie. Het boek is getiteld: Iemand zijn. Filosofie van de persoonlijke vorming. Zes jaar lang werkte Joep aan deze ongegeneerd dikke pil van ruim 800 pagina's, waarin hij de lezer meeneemt in zijn opvatting dat filosofie een vormingsleer is, of - in zijn ogen - dient te zijn.

En ik las het bijna in één ruk uit.

Ik had de eer tijdens de boekpresentatie kort het woord te mogen richten tot Joep, bij gelegenheid waarvan ik het gedicht 'Individualiteit' van P.A. de Génestet citeerde: 'Wees u-zelf!' zei ik tot iemand / Maar hij kon niet: hij was niemand. In het exemplaar van het boek dat ik van Joep kreeg, had hij als opdracht een uitspraak van Erasmus geschreven: "Mensen worden niet geboren, maar gevormd." Daarmee is de denkrichting van zijn visie op persoonsvorming gegeven: je bent niet vanzelf iemand; daar moet je flink voor aan de bak.

Harde diagnose

In het eerste deel van zijn kloeke hoofdwerk, getiteld 'Leren leven in de posttraditionele samenleving', stelt Dohmen een harde diagnose: de posttraditionele samenleving verkeert in een existentiële crisis, die zich met name ook doet voelen in opvoeding en onderwijs. In dit deel bespreekt Dohmen de 'vormingscrisis' in de actuele opvoeding en het huidige onderwijs. Hij besluit dit deel met een toekomstperspectief: de groeiende belangstelling voor Bildung als onderdeel

© FOTO: LOIC FURHOFF

© FOTO: DAVID MATOS

van de opvoeding en vorming van jongeren, en de noodzaak van een nieuwe vormingsfilosofie.

In het tweede deel, 'Filosofie als vormingsleer', zoomt Dohmen uit van zijn onderwerp en gaat hij te rade bij wat grote filosofen in het verleden ons over persoonlijke vorming kunnen leren. Hij bespreekt vorming in respectievelijk de Griekse mythologie, de klassieke oudheid, de Renaissance en de moderne tijd (d.w.z. tot en met Nietzsche). Na zijn onderwerp op deze manier van historische 'bedding' te hebben voorzien, schetst Dohmen in deel III, 'Een nieuwe cultuur van het zelf', zijn eigen vormingsfilosofie. Kernbegrippen hierin zijn: 'toe-eigening' en 'onteigening'. Kort door de bocht: je moet je je leven toe-eigenen en voorkomen dat het onteigend wordt. Een belangrijk hulpmiddel hierbij is: zelfdiscipline, een in de moderne opvoeding sterk verwaarloosde deugd. Dohmen steekt de loftrumpet over de zelfdiscipline en baseert zich hierbij onder meer op Paul van Tongeren, Marli Huijjer en Peter Sloterdijk.

"DOHMEN UIT STEVIGE
KRITIEK OP DE HUIDIGE
VORMING VAN JONGEREN
IN ONDERWIJS EN
OPVOEDING."

Reismetafoor

Het vierde en laatste deel heet: 'Volwassenheid en vervulling'. Hierin komen alle eerder uitgezette lijnen samen in de vraag: hoe kunnen we jongeren zo opvoeden en vormen dat zij een zinvol en vervuld leven kunnen leiden? Want daar draait elke opvoeding en al ons onderwijs uiteindelijk om. Op indrukwekkende wijze schetst Dohmen in dit laatste deel de contouren van een bestaansethiek op basis van filosofie opgevat als persoonlijke vorming. Hij baseert zich hierbij en bouwt voort op de inzichten van andere grote (bildungs-)filosofen, als Foucault, Bieri en Taylor. Alleen al dit deel van lemand zijn is een goudmijn voor

docenten filosofie, levensbeschouwing, bildung en burgerschap. Het biedt een onderbouwd filosofisch antwoord op de huidige handelingsverlegenheid in het onderwijs, met name m.b.t. een vak als burgerschap en meer algemeen m.b.t. de pedagogische opdracht. Dohmen schuwt stevige standpunten niet. Hij uit stevige kritiek op de huidige vorming van jongeren in onderwijs en opvoeding (of liever: het gebrek daaraan) en houdt een vurig pleidooi voor meer (zelf)discipline, die mij uit het hart gegrepen is.

In slotparagrafen van zijn boek licht Dohmen zijn visie toe aan de hand van een prachtige uitwerking van de reismetafoor ('het leven is een reis') met indrukwekkende passages over spijt en dankbaarheid. De auteur geeft hier blijk van grote wijsheid. Sterk aan het boek vind ik ook de stijl die Dohmen gekozen heeft: toegankelijk voor een breed publiek, zonder wetenschappelijk jargon, maar ook zeker niet populair-oppervlakkig en vooral heel helder en onderhoudend.

Gesprek tussen Joep Dohmen en Arjo Klamer over *Iemand zijn*

Dinsdag 28 februari jl. sprak Arjo Klamer, emeritus-hoogleraar culturele economie en HTF-docent, voor het programma 'Hilversum in gesprek' met Joep Dohmen over zijn nieuwe boek *Iemand zijn*. Plaats van handeling: filmtheater Hilversum. Hieronder treft u een verkorte versie van dit gesprek aan. Het volledige gesprek is te lezen en te beluisteren op de website van Phronèsis (www.phronesismagazine.nl).

Arjo: We hebben afgesproken dat we niet al te breedsprakig zijn, en dat we niet in een filosofische discussie belanden waar u, de toehoorder, geen boodschap aan heeft. Joep en ik hebben afgesproken te proberen er echt een gesprek van te maken. De bedoeling is vooral om de boodschap van zijn nieuwe boek *Iemand Zijn* helder te krijgen, voor zover dat mogelijk is, want het is een enorm doorwrocht werk waarin je veel denkers, filosofen, gedachten, redeneringen en ideeën tegenkomt. Het is een enorm rijk werk. Ik kan het lezen ervan van harte aanbevelen want dat is een hele ervaring. Met de verzameling filosofen die hij bespreekt, geeft Joep zijn visie, zijn perspectief op de filosofie en op het leven aan. Vanavond proberen we erachter te komen wat die visie is.

Joep, ik wil beginnen met jouw eigen verhaal. Je hebt het veel over persoonsvorming en zelfzorg maar

je praat niet veel over jezelf. Op een gegeven moment komt dat wel aan bod. Dan geef je iets prijs over je vader, die in de Tweede Wereldoorlog gevangen heeft gezeten, en over je moeder, die niet al te aardig behandeld is door de nonnen, en over jezelf, die zoals je suggereert, de behoefte had om hen te redden. En toen ben je filosoof geworden. Wat is jouw verhaal?

"DUS IK DACHT, TJA, ALS HET MISLUKT MET DE FILOSOFIE, KAN IK OOK ALTIJD NOG TUINMAN WORDEN."

Joep: Ja, mooi. Goede avond. Dank je wel voor deze nauwelijks breedsprakige inleiding. Ik vond het lovend wat je zei, dus ik ben je dankbaar. En u ook bedankt

dat u met zovelen bent gekomen. Je zei een paar interessante dingen. Ik zal zo op je vraag ingaan. Ten eerste, ik vind het ook best spannend om dit met jou te doen. Wij zijn sinds een aantal jaren collega's, maar op de één of andere manier hebben we nog niet de tijd en misschien ook niet de moed gevonden om serieus met elkaar in gesprek te gaan. Jouw vraag is best ingrijpend. Ik vind eigenlijk dat ik in mijn boek veel meer prijsgeef over mezelf dan jij net zegt. Ik zeg niet alleen iets over mijn ouders, maar ik zeg ook regelmatig iets over mijn eigen kwetsbaarheid en mijn eigen passies bijvoorbeeld. In mijn studententijd duurde het heel erg lang voordat ik een beetje begreep waar filosofie nou eigenlijk over gaat.

Eén van mijn redenen om nog tot op hogere leeftijd les te geven in filosofie is om jonge mensen te bemoedigen vol te houden en dan wellicht te ontdekken wat filosofie voor hen kan betekenen. Ik had zelf een goede reden om tijdens mijn studie niet af te haken, want mijn vader wilde absoluut dat ik advocaat zou worden. Maar mij leek de rechtenstudie saai. Ik had in de bibliotheek een boekje over Wittgenstein gelezen. Dat was een genie, die doordacht gewoon echte ervaringen als pijn. Dat was natuurlijk heerlijk praten in de kroeg, hè. Wat heb jij nou precies als je pijn hebt? Als dat filosofie is, dan vond ik dat wel wat. Er stond ook dat hij tuinman was geworden. Dus ik dacht, tja, als het mislukt met de filosofie, kan ik ook altijd nog tuinman worden. Maar ik had geen idee wat filosofie was.

Dus ik ben filosofie gaan studeren. Ik heb er een jaar of zes, zeven, acht, negen over gedaan; het duurde maar en het duurde maar en ik begreep er niks van en dat had eigenlijk twee redenen. De eerste is dat ik er niet geschikt voor was; ik had geen geduld, geen zitvlees en geen talent misschien. De tweede reden was dat in de jaren 70 filosofie heel slecht werd gegeven en vooral door dominees,

dus dat was eigenlijk een soort theologie. Een hoogleraar gaf college over een boek dat hij toevallig las. Dat kon een boek van Hegel zijn, of een boek van Leibnitz. Het eerste filosofieboek dat ik las, was een boek van Leibniz over het *principium individuationis*. Ik begreep er helemaal niks van. Op dit moment is dat gelukkig wel anders. Nu wordt de filosofie naar de student gebracht. Je probeert nu rekening te houden met waar ze staan, op welk niveau ze zitten en hoe ze het beste begeleid kunnen worden om zelf te gaan leren denken. Het was niet toen niet de bedoeling om zelf te gaan denken. Maar ik haakte niet af en ging niet naar huis, want dan moest ik de advocatuur in en dat nooit.

Arjo: Belangrijk is dat je in het voetspoor van Nietzsche de filosofie op een specifieke manier benadert. De academische filosofie is analytisch, je zou bijna zeggen: wetenschappelijk. Voor jou heeft filosofie een hele andere rol. Maar voor jouw filosofie grijp je- net als ik - terug naar die oude knakkers: de klassieke Griekse en Romeinse denkers. Daar haal je inspiratie uit.

"IK ZIE FILOSOFIE

BIJNA IDENTIEK AAN

VORMINGSLEER."

Joep: Absoluut. Dat komt bij mij ook van Nietzsche vandaan. Nietzsche vat filosofie op in de existentiële zin, als een levensleer. Bij Nietzsche, maar ook bij de latere Foucault en misschien wel een beetje bij Taylor, en zeker bij Hadot, leer ik dat filosofie gaat om filosoferen. Dit is een belangrijk. Voor een aantal mensen in de zaal is filosofie misschien toch nog steeds iets abstracts, iets hogers, iets dieps, iets van oude mannen met een baard. Maar dat is echt onzin. Filosofie gaat regelrecht

over de poging om je eigen leven en de samenleving van binnenuit vorm te geven. Ik zie filosofie bijna identiek aan vormingsleer. Ik ben in zekere zin een soort wijsgerige pedagoog. In mijn boek besteed ik 250 pagina's om dat te laten zien. Dat van Socrates tot en met Martha Nussbaum, dus: van begin tot het eind, filosofie een zoektocht is naar praktische wijsheid, naar een vormingsleer.

Arjo: Ja, en wat daar een enorm belangrijke rol in speelt, is voor jou de wil. Het belangrijk is dat wij willen.

Joep: Ik gebruik één van de vijf, zes hoofdstukken van mijn boek om duidelijk te maken waar het bij vorming op aankomt. Ik nodig u uit: Wat waren nou de momenten in uw leven waarop u ontdekte: nu kom ik met mezelf een stukje verder. Dat heb je waarschijnlijk niet bij een rijles of bij een Engelse les, en ook niet als je een scheikundig experiment doet, of als je naar Ajax gaat. Wat zijn nou de momenten in je leven dat je denkt: hier leer ik echt iets over mezelf? Dat zijn vaak dramatische momenten, een scheiding, of een ongeluk.

Arjo: Of een huwelijk?

Joep: Wat zei je: een huwelijk? Dat is bijna hetzelfde. [Gelach]. Dat is een ongeluk en daarna ga je bedenken: wat is me nou toch overkomen? En dan is er vaak een scheiding. En dus heb ik in het voetspoor van die oude knakkers, zoals jij daarnet zo mooi zei, opgemerkt dat het gaat om zelfkennis, zoals Socrates dat duidelijk heeft gemaakt. Hij ging de markt op en zei tegen mensen: wat ben je eigenlijk aan het doen en waar ben je mee bezig? En dan jaagt hij hen de hoek in met een vraag als "Waar leef je nou eigenlijk voor?" Dus wat is jouw diepste punt? En bij Aristoteles, met wie jij ook veel bezig geweest bent, gaat het erom dat je jezelf langzaam ontwikkelt, in de zin

© FOTO: JULIA MIHAILOV

dat je probeert om goede gewoontes te vormen, om deugdzaam te zijn. Dus om langzaam en zeker moedig te zijn, kalm te zijn en geduldig te zijn en rechtvaardig te zijn en vriendelijk te zijn. En in de mate dat dat lukt, zegt Aristoteles, word je een gelukkig mens in de zin dat jouw leven lukt. Je slaagt erin op moment waarop je in een situatie komt, waarin moed van jou gevraagd wordt, om een moedig mens te zijn en om niet dat moment gewoon te

doen alsof je er niet bij hoort. Dat is een geweldige rijke filosofie. Dan komen de stoïcijnen die zeggen "ja, wacht even, daar gaat het niet om, het gaat erom dat je weet waar je in je leven wel over gaat en waar je niet over gaat. Dat noemen ze de *diakrisis*, dat is een moreel kompas.

Arjo: Ik vond het heel verrassend dat je ons, toen je dit boek uitbracht, naar een Lutherse kerk meenam. Je deed een toga aan - je moest zelfs even weg om die aan te trekken - en tot de verrassing van waarschijnlijk iedereen maar zeker van mij, klom je op de kansel. En wat sprak je toen als eerste woorden? Ja, ik ben een domineeszoon, dus dat sprak mij aan. Jij zei: "Ik sta hier, ik kan niet anders." U weet misschien waar dat vandaan komt, dames en heren. Dat waren de woorden van Maarten Luther, die hij sprak toen hij in Worms terecht stond. Die woorden geven precies aan wat ik zelf op cruciale momenten ervaar. Of het nu gaat om trouwen of scheiden, de keuze voor een baan, of een gesprek met jou, ik ervaar dat niet als een kwestie van willen, maar van moeten. Ik ervaar dat ik iets moet doen, ik kan niet anders.

Joep: Ik verwijs in mijn boek weliswaar sporadisch naar het geloof, maar dat wil niet zeggen dat ik geen aandacht heb voor de ervaring van onmaakbaarheid en dat je soms door iets gedreven wordt, terwijl je dat niet per se in een vooropgezet plan hebt neergezet. Die ervaring bespreek ik met name in het hoofdstuk over discipline en oefenen. Een belangrijke stroming in de filosofie is de liberale traditie. Dat is een traditie van, laat ik maar zeggen, de maakbaarheid. In ons leven hebben wij een heleboel plannen en ideeën en verlangens. In die traditie probeer ik na te denken over wat daar de belangrijkste logica van is en wat daar de grenzen van zijn. Dus ik schrijf in mijn boek een hoofdstuk over het belang om jezelf te proberen te begrijpen: wat ben ik nou eigenlijk aan het doen, waar

sta ik? Dat is het belang van motivatie. Toen ik op die kansel stond en de woorden van Luther 'hier sta ik, ik kan niet anders' aanhaalde, was jouw invulling daarvan: ik kan niet anders, omdat ik ergens door gedreven word. Mijn invulling is: ik kan niet anders omdat ik er heel goed over had nagedacht waarom ik daar, op dat moment, op die kansel moest staan. Dat is een enorm verschil. In hoofdstuk dertien van mijn boek laat ik zien dat wij in ons leven voor een belangrijk deel goed moeten nadenken over wat we willen en hoe we kunnen oefenen om daar te komen. Maar ik laat ook zien dat er een aantal situaties kunnen zijn waarin wij moeten beseffen dat we daar niet over gaan. Dan ontstaat die passiviteit, dan weet je het niet. Dan moet je misschien gewoon wachten, wachten op een teken.

Arjo: Waar we elkaar in vinden, is in het belang van Bildung. Voor jou, en daar vind ik mij totaal in, is het belangrijk dat wij onszelf disciplineren, bewust bezig zijn met ons te vormen, kennis verkrijgen. Jij vindt het belangrijk dat we onze jongeren vormen.

"IK VIND HET ONTZETTEND BELANGRIJK OM EEN SOORT VORMINGSPROGRAMMA VOOR JONGE MENSEN TE ONTWIKKELEN."

Joep: Absoluut. Ik geef nu al 40 jaar les in filosofie, 50 jaar bijna, en ik zie hoeveel er veranderd is in de opvoeding en in het onderwijs. Ik ben dit boek aanvankelijk begonnen als een boek voor het onderwijs. Het gaat in mijn boek om persoonsvorming en burgerschapsvorming: hoe krijgen jongeren meer zelfvertrouwen, hoe vinden ze hun kompas als de kerk en de staat het niet geven, en als hun ouders ook

onduidelijk zijn. Hoe leren we jongeren om stevig in hun schoenen te staan? Ik vind het ontzettend belangrijk om een soort vormingsprogramma voor jonge mensen te ontwikkelen en ik had gehoopt dat ik dat een plek kon geven in het plan 'Ons onderwijs 2032' van Paul Schnabel. Maar dat plan is toen afgeschoten door de politiek, met name vanuit christelijke en linkse hoek. Het onderwijs verkeert in een diepe crisis en ik hoop dat mijn boek - ik ben al vaak uitgenodigd - in het onderwijs een plek krijgt.

Arjo: Wat ik tot slot heb bewaard is de titel van jouw boek: *Iemand Zijn*. Dat is dus belangrijk voor je.

Joep: Zeker, *Iemand zijn* is een geweldige titel. Hij is kort en krachtig, raadselachtig en intrigerend. Iemand zijn: wie wil dat niet? De volgende vraag is dan natuurlijk: wanneer ben je iemand en wie beslist dat? En waar gaat dat over? Kijk, ik kom natuurlijk van Nietzsche. Bij Nietzsche gaat het over een vrije geest. Je moet geen slachtoffer worden van het leven, maar je moet proberen om op de één of andere manier overeind te blijven. En niet alleen overeind te blijven, maar ook soeverein te worden. Dus dat is wel een beetje de nestgeur van die titel... En dat is nog niet alles. Daarna krijgen we Berlin; daar komt ze rechtstreeks vandaan. Berlin zegt dat het belangrijk is dat we ons bij onze handelingen en onze keuzes baseren op onze eigen overwegingen en verlangens, en niet op overwegingen van een ander of van iets buiten ons. Het is belangrijk dat jijzelf in belangrijke mate betrokken bent bij de beslissingen die in jouw leven genomen worden. We kennen allemaal het gevoel van onteigening als een beslissing voor jou genomen wordt. Dan wordt meteen gezegd: ik zou mijn leven graag weer overlaten aan iemand anders.

Arjo: Ik zou dat ook zeggen.

Joep: Aan wie zou jij het dan overlaten? Aan God?

Arjo: Ja.

Joep: Ja, dat is een klein verschil tussen jou en mij. [Gelach]. Ik geloof hier dus niks van. Ik geloof er echt niks van. Enfin, ik begrijp dat ik jouw beslissingen niet mag nemen. Berlin, zegt: "Ik wil niet niemand zijn, ik wil iemand zijn." Dat vind ik een kort en krachtig citaat. En het roept het ook een vraag op. Wij leven in een zeer geïndividualiseerde tijd. Daar kun je van alles van vinden, dat het doorgeslagen is enzovoorts. Maar we willen toch als persoon op de één of andere manier van betekenis zijn. Ik wilde dat uitzoeken in dit boek. De titel *Iemand Zijn* geeft aan dat je iemand bent wanneer je betekenisvol bent. Dat leek mij belangrijk. Je vindt dus allerlei aanwijzingen en sleutels in dit boek voor wat 'iemand zijn' zou kunnen betekenen. Zo gaat het er niet om dat je iemand bent in je eigen ogen of dat je alleen maar iemand bent in de ogen van een ander. Want dat is op dit moment gangbaar: het streven naar erkenning door het manipuleren van de aandacht van de ander. En dan ben je iemand. Elke avond zijn er praatprogramma's op de televisie waarin mensen zichzelf graag horen praten. Je bent dan iemand als je op de bühne komt, of als je een ster bent, of een influencer. Maar dat is natuurlijk allemaal onzin. Ik werk in mijn boek langzaam toe naar het idee dat het juist belangrijk is dat je zelf ten diepste betrokken bent bij de rol die je speelt in het leven. En dat je ook weet waar je verantwoordelijkheid ten opzichte van anderen ligt. Voor mij is die combinatie van echte innerlijke vrijheid en betrokkenheid met anderen het morele ideaal van wat ik noem 'iemand zijn'.

Iemand zijn, het Bildungsboek van Joep Dohmen, gelezen door onderwijsfilosoof Wilma Mulder

Door: Wilma Mulder

***Iemand zijn. Filosofie van de persoonlijke vorming* is een westers georiënteerd lijvig werk van ruim achthonderd pagina's waarin emeritus-hoogleraar en HTF-docent Joep Dohmen schetst hoe wij van de klassieke oudheid via een lange periode van door een de kerk gedomineerde leefwijze naar de Verlichting en de Romantiek, uiteindelijk zijn terechtgekomen in de huidige posttraditionele maatschappij. Dohmen besteedt veel aandacht aan vorming in de diverse perioden en put rijkelijk uit het werk van andere filosofen en pedagogen. Daardoor krijgt de lezer een goed beeld van de mensen die van invloed zijn geweest op veranderingen in mensbeeld, onderwijs en opvoeding. *Iemand zijn* gaat in die zin ook vooral over 'iemand maken': individuele persoonsvorming heeft nooit losgestaan van externe invloeden als tijd, plaats, cultureel en maatschappelijk klimaat.**

In dit artikel worden voornamelijk drie hoofdstukken uit het eerste deel besproken: hoofdstuk drie *De vormingscrisis in de actuele opvoeding*, hoofdstuk vier *De vormingscrisis in het onderwijs* en hoofdstuk vijf *De opkomst van de bildung*. Het gehele werk omvat vier delen.

DRAKEN BAREN MONSTERS

Dohmen wijdt hoofdstuk drie van *Iemand zijn* aan wat hij noemt: 'de vormingscrisis in de actuele opvoeding'. Hierbij worden ouders niet ontzien en kinderen niet al te plezierig beschreven:

"Leraren constateren tegenwoordig niet alleen dat veel leerlingen niet tegen kritiek kunnen, maar bovendien dat ze geen doorzettingsvermogen hebben, sterker nog, dat ze zich helemaal niet willen ontwikkelen. Ze zijn matig gemotiveerd. Als een jongere zegt dat hij of zij iets niet wil (of kan), is dat het laatste woord en betekent dat automatisch dat hij of zij verder geen moeite hoeft te doen om wat dan ook te leren. Iedereen kent bovendien het beeld van verwoende kinderen die continu worden beziggehouden, geactiveerd, geïntertaind, kortom gepamperd. Of van brutale kinderen die koste wat kost hun zin willen doordrijven en niet terugdeinzen om ouder en leerkrachten te manipuleren. Dit zijn geen

aardige en levenslustige kinderen, het zijn vervelende en vooral verveelde kinderen."

Mirjam Schöttelndreier, auteur van *Monsters van kinderen, draken van ouders* (1995) wordt een aantal keer aangehaald: "Dat kinderen tegenwoordig van die monsters kunnen zijn als gevolg van het onvolwassen vriendjesgedrag van hun ouders, is wel duidelijk. Vrienden staan op voet van gelijkheid, daar ben je geen gehoorzaamheid aan verplicht. Dat weten kinderen maar al te goed."

"Het opgroeiende kind is een dankbaar marktproduct geworden."

OPVOEDINGSONZEKERHEID

Dohmen noemt nog andere 'draken' van opvoeders: de zogenaamde *curlingouders*, een term van de Deense psycholoog Bent Hougaard. Curlingouders zijn volwassenen, die alle obstakels voor hun kinderen

© FOTO: MARKUS SPISKE

proberen weg te nemen, overbezorgd en overbeschermend zijn. Een derde soort draak is volgens Dohmen de opvoeder voor wie het kind een statussymbool is, waardoor die kinderen onder zware prestatiedruk staan. Na deze ferme uitspraken geeft Dohmen een uitgebreide toelichting, die de passages verduidelijkt en enigszins verzacht. Zo schetst hij uitvoerig hoe in de jaren zeventig van de vorige eeuw de autoritaire opvoeding, gestoeld op angst, dwang en macht, geleidelijk overging in een vrijere opvoeding, waarin zowel vader als de steeds vaker buitenshuis werkende moeder een herdefinitie van hun rol als opvoeder moesten vinden. Verregaande individualisering en het verlies van traditionele netwerken leiden tot onzekerheid en ‘het zelf moeten uitzoeken’. Dohmen stelt dat de crisis in de opvoeding haar dieperliggende wortels vindt in de opkomst van markt, media en de expertisesamenleving, die systematisch opvoedingsonzekerheid creëren. Het opgroeiende kind is een dankbaar marktproduct geworden.

ZELFSTANDIG DENKENDE WEZENS

Pedagoog Bas Levering schetste de ontwikkeling van het Nederlandse onderwijs vanaf de jaren vijftig. In de jaren tachtig werd het recht op zelfontplooiing één van de uitgangspunten van de Wet op

het Basisonderwijs. Levering stelt dat ons onderwijs hiermee ‘een beetje Amerikaans’ is geworden. Dohmen vertaalt dit als een toenemende druk op zelfbeschikking, waarbij de afwezigheid van externe inmenging meer en meer voorop komt te staan. Volgens Dohmen is dit een belangrijke, tot op zekere hoogte beslissende en fatale ontwikkeling geworden in de westerse cultuur in het algemeen. En daarmee ook in de opvoeding. Dohmen stelt hier tegenover: “Niet elke inmenging is verkeerd, integendeel, in veel gevallen hebben we de corrigerende stem van een betekenisvolle ander of van de overheid juist hard nodig.”

Dohmen sluit het hoofdstuk over de opvoedingscrisis af met de volgende passage: *“Voor het welslagen van onze samenleving is het van groot belang dat moderne opvoeders (en de onderwijswereld) ernst maken met het respect voor kinderen en jonge mensen, niet door hen aan zichzelf over te laten, maar wel door hen tot zelfstandig denkende en betrokken wezens op te voeden. Daarbij is de context van ondersteunende netwerken van enorm belang. Met die steun moeten zowel ouders als jongeren zelf hun actorschap ontwikkelen en (opnieuw) hun verantwoordelijkheid leren nemen. Persoonsvorming, het zorg dragen voor het juiste actorschap en de eigen motivatie van jongeren moeten de grootste zorg van onze huidige opvoeding zijn. Pas dan wordt engagement van jongeren daadwerkelijk mogelijk.”*

"Persoonsvorming krijgt maar lastig voet aan de grond in het onderwijs, met als dreigende schaduw de angst voor staatspedagogiek."

AARDBEIEN PLUKKEN

Hoofdstuk vier, *De vormingscrisis in het onderwijs*, begint met een vermakelijk verhaal. Dohmen vraagt aan een aantal van zijn al wat oudere leerlingen waar zij het meest van hebben geleerd. Na antwoorden in de trant van: 'van mijn vader', 'van tegenslag', 'van herhaling', 'van vertrouwen', 'van een wereldreis', klinkt het opmerkelijke: 'van aardbeien'. Een man vertelt: "Toen ik zestien was, werd ik rond februari van school gestuurd. Er was geen land met me te bezeilen. Waarom weet ik niet meer, maar ik wilde gewoon helemaal niets. Toen moest ik van mijn ouders vakantiewerk gaan doen. Daar zat ik in de zomer op een veldje in Brabant aardbeien te plukken. Acht weken lang, niet alleen met andere scholieren, maar ook met allerlei ouderen, mannen en vrouwen. Die vertelden mij hoe moeizaam hun leven verlopen was en waarom ze hier zaten. Intussen werkten we ons kapot, ik voel nog mijn knieën en rug als ik daaraan denk. Na de zomer ben ik teruggegaan naar school en wat denk je: ik ging als een speer." Moraal van het verhaal: alle vorming begint bij motivatie. Zonder 'aardbeien' wordt het niets. Dohmen stelt dat in het onderwijs een verschuiving heeft plaatsgevonden van sterk levensbeschouwelijk gericht onderwijs naar een toenemende verzakelijking en grote invloed van markt, technologie en media. Volgens Dohmen is het onderwijs steeds meer waarde vrij geworden, waarbij leerlingen met smalle vorming en scherpe toetsing worden opgeleid tot kansrijke spelers op de arbeidsmarkt. Dat jongeren hiermee tekort

worden gedaan, en docenten trouwens ook, blijkt uit de steeds luider klinkende roep om breder en meer betekenisvol onderwijs. Maar persoonsvorming krijgt maar lastig voet aan de grond in het onderwijs, met als dreigende schaduw de angst voor staatspedagogiek. Dat uit die angst dan maar gelijk alle vorming overboord wordt gezet, is natuurlijk het kind met het badwater weggoaien.

OPVOEDEN TOT MONDIGHEID

Volgens Dohmen wordt persoonlijke vorming in de sociale wetenschappen in toenemende mate opgevat als resultaat van eigen initiatief, bedoeling, bewuste opzet of intentie op basis van zelfreflectie en gemotiveerd actorschap. Uiteindelijk vloeit daar dan ook een houding van discipline en zelfverantwoordelijkheid uit voort. Dat betekent niet dat de jonge actor puur op zichzelf gericht zou zijn, of dat jongeren helemaal losgezongen van de maatschappelijk context zouden opereren. Samenvattend betoogt Dohmen hier, dat jongeren willen handelen en verantwoordelijkheid willen dragen, maar dat dit tegelijkertijd een zware last is, die tot onzekerheid en handelingsverlegenheid kan leiden en dat dit om pedagogische begeleiding vraagt. Kortom, de 'monsters' waar Dohmen het eerder over heeft, zijn helemaal niet zo monsterlijk maar hebben hulp nodig bij het laveren tussen vrijheid en verantwoordelijkheid. De 'aardbeien', oftewel: de noodzakelijke motivatie, is dat je jezelf moet kennen om te weten wat je kunt en wat je wilt. Pas dan zul je je er vanuit intrinsieke motivatie voor willen inzetten. Een belangrijke taak van het onderwijs is dan ook om bij te dragen aan het opvoeden tot mondigheid: ondersteun jongeren bij het leren vinden en verwoorden van een eigen standpunt.

GELOOFWAARDIGE VERTELLING

Dat dit maar met mate lukt en waarom dat voor alle betrokkenen zo betreuenswaardig is, beschrijft Dohmen uitgebreid in de rest van dit hoofdstuk, waarbij kool en geit niet worden gespaard. Hij schrijft:

“Er is maar één conclusie mogelijk: zolang er niets verandert, is de dominante oriëntatie van het Nederlandse onderwijs aanpassing aan de markt en het bedrijfsleven. (...) Ik voorspel dat de huidige onderwijsvorm in de aankomende decennia zal worden opgeheven. Maar daar hoeft dan ook niemand een traan om te laten.”

Tot besluit van dit hoofdstuk haalt Dohmen het boek van communicatiewetenschapper en cultuurcriticus Neil Postman aan: Wij voeden op tot niets (1996). Dohmen:

“Volgens Postman hebben opvoeding en scholing twee taken: organisatorisch en moreel. De organisatorische taak gaat over kennis en vaardigheden, de morele taak over menswording. Beide taken veronderstellen volgens Postman een goed verhaal, een geloofwaardige vertelling die voldoende symbolische kracht bezit om jongeren te inspireren om hun leven daarop te bouwen. (...) Zonder zo'n verhaal 'voeden wij op tot niets'. Zonder zo'n verhaal is het onderwijs medeverantwoordelijk, niet alleen voor een gemeenschap van genotzuchtige consumenten, maar ook van boze, onverschillige en verwarde burgers. Vijftientig jaar na Postmans boek bevolt dit soort burgers de westerse wereld, met dank aan onze opvoeders en onderwijsbestuurders.”

"Opvoeding en onderwijs, vorming en filosofie hebben dezelfde oorsprong."

BILDUNGSDENKEN

Sluit Dohmen hoofdstuk vier nog af met een ietwat pessimistisch mensbeeld, hoofdstuk vijf start met een opgewekt geluid. Het gaat over 'de nieuwe melodie in onderwijsland': de roep om meer aandacht voor persoonsvorming of bildung. Opvoeding en onderwijs, vorming en filosofie hebben dezelfde oorsprong. Sterker: filosofie en vorming vielen gedurende lange tijd samen. Dohmen geeft een korte geschiedenisles:

“Het zal niemand ontgaan dat ‘Bildung’ een Duits woord is. In ‘Bildung’ schuilt het woord ‘Bild’, dat verwijst naar het beeld, idee of model op grond waarvan de mens zichzelf ontwikkelt of vormgeeft, zoals een beeldend kunstenaar een beeld maakt op grond van een eigen ontwerp. Bildung is een historisch, liberaal en humanistisch project dat stamt uit de achttiende -eeuwse Verlichting. Ik noem dat specifieke ‘moderne bildung’. Vanaf de vroege Oudheid bestonden er tal van klassieke vormingsprojecten, maar dat was of paideta (klassieke pedagogie) of christelijke vormingsleer. Sinds het einde van de achttiende-eeuwse Verlichting, van Kant tot en met Nietzsche, is ‘Bildung’ het kernbegrip geworden, vooral van de Duitse pedagogie. Over één ding waren en zijn alle Duitse bildungsdenkers het tot op de dag van vandaag - ondanks alle onderlinge verschillen - hartgrondig eens: wie zichzelf niet vormt, wordt gevormd. Zonder Bildung wordt een mens datgene wat natuur en cultuur van hem maken: een speelbal. De moderne Bildung is dus bovenal een emancipatiebeweging, gericht tegen autoritaire vormen van disciplineren, tegen zinloos weten en handelen, en vóór een zo vrij mogelijke ontplooiing van de mens tot een autonoom en betrokken persoon.”

In dit hoofdstuk bespreekt Dohmen een aantal initiatieven, die van betekenis zijn voor het bildungsdenken in Nederland. Hij noemt onder meer de *Kleine filosofie van de vorming* (2011), een bildungsreflectie van pedagoog Geert ten Dam, *Bildung en de noodzaak van empathische vorming* (2012) van de Teldersstichting (het wetenschappelijk bureau van de VVD; Dohmen verzucht in dit verband dat politici helaas niets doen met de adviezen van hun professionele achterban) en *Bildung op de Agora* (2012) van voormalig Denker des Vaderlands René Gude. Dohmen vat de genoemde stukken op een zodanige wijze samen dat je zin krijgt om een en ander in z'n geheel te lezen. Van enige gedateerdheid lijkt, ondanks het feit dat de stukken meer dan tien jaar oud zijn, geen enkele sprake.

SCHIJDODE ZEEHONDEN

In de studie van Ten Dam worden diverse werkwijzen en methoden aangereikt, waarbij het uitgangspunt 'presentie' is:

de betekenisvolle ander, in dit geval de leraar, moet er gewoon zijn zonder zich meteen aan te dienen als probleemoplosser. De jongere moet de ruimte hebben en zich veilig en gerespecteerd voelen om zijn eigen weg te zoeken. Dit vraagt om aandacht, vertrouwen en erkenning door de professional, alsmede de acceptatie van het feit dat vorming in grote mate een indirect proces is, complex en langdurig.

Er zijn oefeningen en methodes waarmee je persoonsvorming kunt 'aanzetten' (kritische dialoog, ervaringsonderzoek, reflectie, kunstzinnige activiteiten), maar zoals Dohmen op verschillende plekken in het boek benadrukt: vorming vindt plaats 'op de rug' van andere ervaringen en handelingen. Het indirecte karakter van persoonsvorming maakt het dan ook (gelukkig) slecht toetsbaar. Dohmen illustreert dit met een praktijkervaring waarbij hij filosofieles gaf aan leerlingen, die 'erbij lagen als schijn-dode zeehonden'. Jaren later komt hij een aantal van deze studenten weer tegen, waarbij ze heel positieve herinneringen ophalen aan zijn lessen.

"Actief en passief welbepaald vormgeven aan het eigen leven door gerichte keuzes en handelingen."

SPIJT EN DANKBAARHEID

In het laatste hoofdstuk van *Iemand zijn* ontvouwt Dohmen zijn actuele vormingsleer. Hierbij is de kern: actief en passief welbepaald vormgeven aan het eigen leven door gerichte keuzes en handelingen.

"Persoonsvorming verwijst dus naar een sociaal en moreel leerproces van zelfkennis en sterke motivatie, ondersteund door passende oefeningen, tegen de achtergrond van een waardehorizon. Kortom: ik pleit voor een actuele bestaansethiek op basis van een duurzame, morele zelfzorg. Wie dat leerproces doorloopt, kan zeggen dat hij of zij iemand is."

© FOTO: MARKUS SPISKE

Dohmen werkt dit uit in de hermeneutiek van het zelf: hoe duid ik mijn ervaringen en hoe lukt het mij om deze interpretatie in te zetten voor een zelftransformatie? De methodes voor zelfvorming, die Dohmen aanreikt, betreffen zelfkennis, motivatie, deugden en het omgaan met tijd. Dohmen is bepaald niet kort van stof, dus ook dit laatste hoofdstuk is weer stevig van omvang, met uitstapjes naar de reis als metafoor voor het leven, de rol van spijt, de bildungsvisie van diverse filosofen en de uitwerking van termen als ‘waardepluralisme’. Zelfs Édith Piaf komt nog langs. Ik doe dan ook geen poging om dit laatste en waarschijnlijk meest belangrijke hoofdstuk van *Iemand zijn* samen te vatten, maar besluit met wat Dohmen de moraal van zijn boek noemt:

“Neem jezelf in beheer. Laat jezelf niet onteigenen en probeer je je eigen leven toe te eigenen. Leef in vrijheid en verantwoordelijkheid. Mocht dat gaanderweg steeds beter lukken, dan vind je het geneesmiddel voor spijt. Het heet: dankbaarheid. Het zou zomaar kunnen dat de toekomst de fouten die je in het verleden hebt gemaakt of het noodlot dat je onderweg getroffen heeft, weer goedmaakt. Zelfvervulling betekent dat je niet blijft hangen in spijt, maar dat je dankbaarheid ervaart voor de kans die het leven je geboden heeft om iemand te zijn.”

Wilma Mulder

Wilma Mulder is auteur en eigenaar van uitgeverij Taleswapper. Ze maakt spellen, boeken en educatieve materialen gericht op ontmoeting en dialoog. Vanaf 2019 studeert ze bij de HTF, hoofdrichting Onderwijs, met speciale aandacht voor Burgerschap en Bildung.

© FOTO: MARKUS SPISKE

Interview

“Ik ben al heel lang kritisch over burgerschapsvorming”

Een gesprek met onderwijsfilosoof Michael Merry

Door: Paul Teule

Als er één domein is waar je op een toegepaste manier kunt en moet filosoferen, dan is het wel het onderwijs. Michael Merry, de van oorsprong Amerikaanse onderwijsfilosoof, weet dat als geen ander. Hij is hoogleraar Grondslagen en Geschiedenis van de Onderwijskundige Wetenschappen aan de UvA, maar mengt zich vooral in actuele onderwijsdiscussies over ongelijkheid, diversiteit, inclusie, maar ook over religieuze scholen of burgerschapsvorming. “Alles wat ik doe is toegepaste filosofie”, aldus Merry, die honderden pedagogen en onderwijskundigen in spe laat zien hoe toepasbaar het denken van Plato, Rousseau of John Stuart Mill is. Een gesprek over radicale ideeën en het belang van goede argumenten.

Wat is de rol van de onderwijsfilosoof?

“De eerste stap is concepten verhelderen. Waar hebben we het over? Wat is leren, wat is onderwijs? Is onderwijs hetzelfde als scholing? Als je niet de tijd neemt om begrippen helder te definiëren, dan kan iets van alles en nog wat betekenen. Als ik aan honderd studenten vraag wat ‘inclusie’ betekent, krijg ik honderd definities. Iedereen heeft er een mening over, niemand heeft een glashelder beeld. Iedereen is ook vóór, maar als je doorvraagt, weet niemand wat het betekent. Dus ik zeg: leg nou eens aan de hand van goede argumenten uit wat je onder ‘inclusie’ verstaat en waarom het goed is. Het liefst ook met empirisch bewijs. Helaas wordt ook door politici en beleidsmakers niet zorgvuldig gedefinieerd en geargumenteed.

‘Gelijke kansen’, ‘eerlijke selectie’, ‘burgerschapsvorming’: het zijn helaas vooral kreten, die niet worden doordacht of beargumenteerd.”

Waar begint de filosofie van het onderwijs eigenlijk?

“Ik begin bij de Ideale Staat van Plato, omdat hij een heel breed idee over rechtvaardigheid ontwikkelde voor de hele maatschappij. Daarmee kun je reflecteren op thema’s waar we vandaag nog steeds mee bezig zijn, waaronder ‘aangeboren talent’, ‘gelijke kansen’ en ‘eerlijke selectie’. Iedereen is het erover eens hoe belangrijk de ouders zijn voor een kind, maar tegelijkertijd levert dat heel veel ongelijkheid op. Plato zei: iedereen krijgt dezelfde kansen en we selecteren op talent, en niet op basis van waar je vandaan komt, wie je ouders zijn, of hoeveel geld ze hebben.”

“KINDEREN KRIJGEN AL HEEL SNEL EEN STIGMA: JIJ HOORT BIJ DE DOMME GROEP.”

Wat zou Plato dan voorstellen, als hij minister van Onderwijs was?

“Weg met de ouders. Kinderen gaan naar professionele opvoeders. Dat idee betekent vaak een grote schok. Maar wat gaan we dan doen aan de ongelijkheid? We doen alsof we in ons schoolsysteem eerlijk selecteren, maar in feite selecteren we veel te vroeg en veel te veel op sociaaleconomische achtergrond, zeker ook omdat veel bevoorrechte leerlingen tegenwoordig vaak ook nog eens bijles en coaching krijgen. De hoogopgeleide elite reproduceert zichzelf op die manier. Dat is minder eerlijk dan bij Plato.”

Er wordt nu vooral gesproken over eerder naar school en later selecteren. Dat helpt toch al?

“De meeste voorstellen die worden gedaan, gaan over kleine cosmetische veranderingen. Laten we het selectiemoment ietsje uitstellen, laten de we citotoets iets meer verfijnen. Maar je moet radicaler naar het hele systeem kijken. We delen kinderen veel te streng in op basis van een enkele toets. Kinderen krijgen al heel snel een stigma: jij hoort bij de domme groep. Ze krijgen dan het idee dat ze ook echt dom zijn.”

Zou u de strenge selectie op de basisschool dan afschaffen?

“Ik zou nooit zeggen dat selectie überhaupt niet nodig is. Net als bij sport of muziek, moet je op een gegeven moment selecteren. Niet iedereen kan nou eenmaal even goed pianospelen, niet iedereen mag bij een orkest. En als je een specifieke functie wil bekleden in de maatschappij, moet je op een gegeven

moment gaan selecteren. Maar veel later dus. Eerst krijgt iedereen dezelfde kansen. Wat betreft de citotoets, of vergelijkbare *high stakes tests*, zou ik zeggen: vervang die voor veel meer verschillende soorten assessments, meer vormen van beoordelingen. Zeker als bijna dertig procent van de leerlingen coaching krijgt voor zo'n test.”

In Nederland selecteren we al op de basisschool voor de verschillende onderwijsniveaus. Ligt daar niet juist het probleem?

“Als je naar het hele systeem kijkt, moet je ook ongemakkelijke vragen durven stellen. Ik ben niet per se tegen verschillende onderwijsniveaus, maar heeft Nederland er niet veel te veel? Je kunt je ook afvragen of het Nederlandse gymnasium geen onderdeel is van het probleem. Zeker als je het vergelijkt met het Duitse of Zweedse gymnasium, gaat er in Nederland maar een heel klein groepje naartoe: ongeveer zeven procent. Maar ja, ouders willen zoiets niet zomaar opgeven als het om hun eigen kind gaat. Dus hebben we een heel andere soort politiek leiders en beleidsmakers nodig dan we nu hebben: mensen die durven in te grijpen. Anders zitten we over tien jaar en over vijftig jaar, nog steeds in dezelfde situatie.”

Maar politici en beleidsmakers die allemaal zeggen iets aan ongelijkheid te willen doen, komen vaak uit die kleine bovenlaag.

Precies. Bijna iedereen in het onderwijslandschap heeft dezelfde sociaaleconomische achtergrond. 99 procent is wit en bovendien heeft de meerderheid op het gymnasium gezeten. Dat geldt voor het ministerie, de Onderwijsraad, de Inspectie, de wetenschap, ga zo maar door. Er zijn uitzonderingen: mijn Vlaamse collega, de onderwijssocioloog Orhan Agirdag, heeft een Turkse achtergrond en geen

hoogopgeleide ouders. Zij zit in de Onderwijsraad. Of ik moet denken aan Tim 'S Jongers, de huidige directeur van de Wiardi Beckmanstichting, die ooit dakloos is geweest en lang in armoede heeft geleefd, en toch opklom tot beleidsadviseur in Den Haag. Hij hekelde de scheiding tussen ambtenaren in de hoge torens in Den Haag, die de beslissingen nemen, en de mensen in de volkswijk, voor wie het beleid bedoeld is. Ze snappen er niks van en toch doen ze alsof ze precies weten hoe het zit."

**"PLATO WAS NIET
VAN MENING DAT
FILOSOFIE VOOR
IEDEREEN IS WEGGELEGD.
MAAR IK WEL!"**

Gesteld dat hier niets aan verandert en hoogopgeleiden en hun kinderen hun privileges niet opgeven, kun je ook zeggen: laten we meer investeren in al die andere leerlingen. Wij willen als HTF bijvoorbeeld dat iedereen filosofie krijgt, niet alleen de vwo-leerling en de havist. "Helemaal mee eens. Filosofie moet geen privilege zijn voor de kinderen van bevoorrechte ouders. Alle kinderen hebben van de nature een filosofische nieuwsgierigheid. Mijn drie kinderen kwamen, afzonderlijk van elkaar, met filosofische vragen toen ze net vier waren: Wat gebeurt er als je dood gaat? Waarom is dit zo, waarom is dat zo? Je moet hier als school op inspelen en het niet van de ouders laten afhangen. De school doet al heel lang het tegenovergestelde. Wees stil! Raak je buurman of buurvrouw niet aan. Blijf zitten, luister en volg onze instructies! Voordat je het weet, is die nieuwsgierigheid weg. Jaren later op de universiteit zien we vaak het resultaat van

dit soort 'geschoold gedrag': instructies volgen en vooral gefocust op cijfers, diploma's en prestaties. Ook later op school moet je met elkaar filosoferen en luisteren naar elkaars argumenten. En daarna ook in de samenleving. Ik ben op zich blij dat er tegenwoordig meer kritiek vanuit de samenleving richting Den Haag klinkt. Of het nu om de toeslagenaffaire gaat, of over gunstige belastingregels voor multinationals, of over de koloniale geschiedenis. Een flinke dosis wantrouwen - zelfs af en toe ongehoorzaamheid - hoort ook bij burgerschap, vind ik. Burgers moeten niet alles vanzelfsprekend vinden. Maar wel altijd op grond van goede argumenten en niet vanuit weerstand. In Den Haag zien we politici vaak vooral standpunten innemen en verdedigen, zonder dat ze echt luisteren naar elkaars argumenten. Dat is niet goed. Plato heeft dat ook gezegd: in een ideale staat moet je filosoferen. En niet debatteren. Je moet luisteren en nadenken."

Krijgt in Plato's ideale staat ook iedereen filosofie?

(Lachend) "Plato was niet van mening dat filosofie voor iedereen is weggelegd. Maar ik wel!"

Sowieso was Plato natuurlijk vrij hard en rücksichtsloos, om niet te zeggen totalitair, in zijn indeling van de samenleving. Is dat wel zo'n goede blauwdruk?

"Voor Plato was de staat uiteindelijk het allerbelangrijkst. Iedereen had daar een plek en een rol te spelen. Je kunt je afvragen of zijn ideeën in het belang van het individu zijn. Maar het gaat er mij om dat je via radicale ideeën van klassieke filosofen een heel ander perspectief krijgt. Je kunt ook *Emile, of Over de opvoeding* lezen van Jean-Jacques Rousseau lezen. Bij Rousseau staat het belang van het individu voorop. En niet je rol in de maatschappij. Je moet een kind zo lang mogelijk ongestoord

laten opgroeien tot een zelfstandig denkend individu. Los van 'corruptie', dat wil zeggen: de invloed van anderen. Tegenwoordig zouden we zeggen: los van de invloed van YouTube en andere social media, los van *peer pressure*. Je rol als burger in de maatschappij komt later wel, als het individu gevormd is. Dat is ook echt een radicaal idee, want het vereist eigenlijk een heel intensieve een-op-eenbegeleiding. Het autonomie-ideaal heeft ook veel latere filosofen en pedagogen geïnspireerd, maar wat autonomie precies is en of het haalbaar is, is lastig te bepalen, gezien de omvang van het aantal variabelen die het individu beïnvloeden."

"JE KUNT ECHT EEN HELE WEEK DISCUSSIËREN OVER WAT DISCRIMINATIE PRECIËS IS."

De vraag of we kinderen tot burgers of tot individuen opleiden, raakt natuurlijk aan burgerschapsonderwijs. Hoe kijkt u daarnaar?

"Ik ben al heel lang kritisch over burgerschapsvorming. Je hoort vooral veel mantra's over democratie en de rechtstaat, maar je moet je afvragen of het gezag van de staat wel legitiem is als datzelfde gezag gebruikt wordt om - dwangmatig - educatieve inhoud in te prenten die de staat zelf essentieel acht voor 'goed burgerschap'. Bovendien zijn er zoveel manieren om een goed burger te zijn, los van het stemmen en het lezen van de krant. Wat doe je bijvoorbeeld in je eigen buurt? Doe je aan vrijwilligerswerk? Help je mee met het schoonhouden van het park in je buurt? Of laat je dat over aan anderen, de gemeente? Spreek je je uit tegen onrechtvaardigheid? En dan dit: waarom

beginnen bij burgerschapsonderwijs niet met wat er in artikel 1 van de grondwet staat: het anti-discriminatiebeginsel. Je kunt echt een hele week discussiëren over wat discriminatie precies is. Daar heb je wel een heel goede docent voor nodig, met grondige kennis én filosofische vaardigheden."

De overheid wil dat leerlingen bij burgerschapsonderwijs leren democratische waarden te omarmen. Maar als je het filosofisch bekijkt, zou je ook moeten kunnen beargumenteren dat democratie misschien helemaal geen goed idee is?

"Het is mogelijk, maar wel onwaarschijnlijk. Aan de andere kant, als onze principes niet getoetst kunnen worden of vergeleken met alternatieven, wat zijn ze dan waard? Ze moeten sterk genoeg zijn om die test te doorstaan. Maar je moet wel echt met goede argumenten komen en vooral ook met een alternatief dat je hebt doordacht. Als je ergens tegen bent, moet je ook laten zien waar je vóór bent. Bovendien moeten gemarginaliseerde groepen in dat gesprek ook een stem hebben. Hoe meer stemmen en perspectieven, des te rijker het gesprek."

Paul Teule

Paul Teule (1981) studeerde filosofie en economie en doceert bij de UvA en de HTF, waar hij ook directeur Onderwijs is. Hij is redacteur van Phronèsis en (acquirerend) redacteur van De Nederlandse Boekengids.

Denken en praten als een zaklamp

Denken in systemen, een handleiding van Donella Meadows

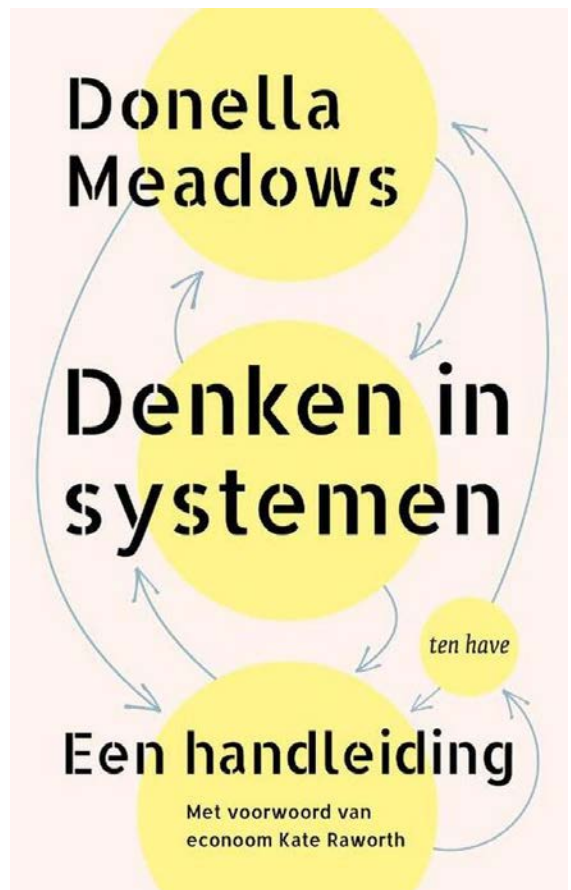
Door: Noor Berger

Het ontgaat niemand van ons meer: klimaatverandering, de groeiende kloof tussen arm en rijk, de vluchtelingen crisis noem maar op. Je opent een krant en je wordt onmiddellijk geconfronteerd met deze hedendaagse ophoping van crises. Een crisis is geen nieuw verschijnsel maar we worden er wel mee geconfronteerd alsof deze uit de lucht komt vallen. Hoe komt dit toch? Wat gaat er mis?

In het boek *Denken in systemen*, een handleiding laat de auteur Donella Meadows (1972-2001) zien dat dit komt door 'systeemfouten'. Donella Meadows was een Amerikaanse schrijfster die onderdeel uitmaakte van de Club van Rome. Onder haar naam verscheen ook het boek *Grenzen aan groei*. Het boek *Denken in systemen*, een handleiding werd na Meadows dood in 2008 gepubliceerd en de Nederlandse vertaling verscheen in april 2022. Het voorwoord is van de econoom Kate Raworth, die we kennen van de Donuteconomie.

Versimpelen

Het boek is de moeite waard om te lezen, zeker voor mensen die geïnteresseerd zijn in toegepaste filosofie. Meadows laat namelijk op een overzichtelijke manier zien hoe we problemen kunnen benaderen en oplossen. Wat ik zelf een interessant onderdeel vind van het boek, is dat het je naar mate je meer ondergedompeld wordt in de wereld van systemen, je anders gaat kijken naar situaties en gebeurtenissen. In principe is alles een systeem: de natuur, maar ook een blad aan een boom. Zelf omschrijft Meadows een systeem als iets dat uit drie bouwstenen bestaat:

© FOTO: THE BALATON GROUP

elementen, onderlinge verbindingen en een functie of doel.

Wij mensen hebben vaak de neiging om te versimpelen. We focussen dan onbewust vooral op dat ene waar we mee bezig zijn. We zoomen als het ware te veel in en vergeten om ook uit te zoomen, om relaties en verbindingen te snappen. Thalia Verkade omschreef in een recensie over *Denken in systemen* deze neiging als volgt: "We denken en praten als een zaklamp." Je schijnt op het ene en laat al het andere in het donker. Door het boek van Meadows besef je, dat dingen complexe 'organismes' zijn en niet slechts een opeenvolging van oorzaak en gevolg.

Raskat

Vroeger hadden wij een raskat. Het was een echte schoonheid, eentje waarmee je op een kattenshow misschien wel een prijs zou kunnen winnen. Alleen, door zijn slanke snoet had hij constant problemen aan zijn mond. Dit is hem fataal geworden en hij overleed jong aan een ontsteking. In de terminologie van Meadows kun je zeggen dat het systeem 'kat' door de eenzijdige aandacht voor de 'looks', zijn veerkracht heeft verloren en een ongezond organisme of systeem is geworden.

Willen we verandering, dan is het boek van Meadows bijzonder waardevol om onze handelingen op te baseren. We gaan de wereld er iets beter door begrijpen het biedt handvatten voor het vinden van oplossingen voor de verschillende crises.

Noor Berger

Noor Berger

Dialogoog tussen nihilisme en existentialisme

Over de film *Everything Everywhere All At Once*

Door: Isa Wissink

De film *Everything Everywhere All At Once* schreef het afgelopen jaar geschiedenis door de meeste filmprijzen ooit binnen te slepen, met een totaal van zeven Oscars. Dit is op zich een hele prestatie, zeker voor een onafhankelijke productie; daarnaast was actrice Michelle Yeoh de eerste Aziatische vrouw die in de hele geschiedenis van de Academy Awards een Oscar heeft gewonnen in de categorie beste vrouwelijke hoofdrol.

De film wordt op Wikipedia beschreven als een 'actiekomedie-dramafilm', wat ik grappig vond. Na de film vorig jaar voor de eerste keer te hebben gezien, was deze mij vooral bijgebleven als een absurdistische sciencefictionfilm over familie, Aziatisch-Amerikaanse identiteit en de botsing tussen generaties. Na een tweede keer kijken bleken de actiescènes weliswaar geweldig gechoreografeerd, maar ze vormen niet de kern van het verhaal. Dat draait om Evelyn Wang, een Chinees-Amerikaanse immigrant, die wordt gevraagd om te helpen bij de redding van het multiversum (de verzamelnaam van alle parallelle universums die kunnen bestaan). Maar Evelyn heeft het te druk daarvoor - gedoe met de belastingdienst, haar vader die is overgevoerd uit China, een lesbische dochter die ze niet begrijpt... Als ze er echter achter komt dat de persoon die het multiversum wil vernietigen een parallelle versie is van haar eigen dochter Joy (Stephanie Hsu), begint ze van gedachten te veranderen.

In werkelijkheid is deze versie van Joy niet uit op een gevecht met Evelyn, maar

zoekt ze een versie van haar moeder die haar wereldbeeld begrijpt: dat niets ertoe doet en dat het leven geen inherente betekenis heeft. Ze laat Evelyn zien dat ze duizenden andere levens had kunnen leiden, in vergelijking waarmee haar eigen leven een mislukking is.

Als we het nihilistische gedachtegoed accepteren dat niets er toe doet, dan geldt dat ook voor de keuzes waar we spijt van hebben. We kunnen onszelf makkelijk ongelukkig maken met 'wat als?'-vragen. Wat als ik nooit was verhuisd? Wat als ik rechten had gestudeerd? Wat als ik een beroemde filmster was geworden? Wat als, uit alle duizenden levens die ik had kunnen leiden, dit de slechtste versie is? Het nihilisme is niet de enige levensbeschouwing die ter sprake komt. In contrast met Joy staat Evelyns echtgenoot Waymond (Ke Huy Quan), een zachtmoedige man die probeert om vrouw en dochter in te laten zien dat zelfs als het leven geen inherente betekenis heeft, dat niet betekent dat het waardeloos is. Gebrek aan logica en orde in ons dagelijkse leven doet het vaak wrede en

onverschillig voorkomen, maar het is aan ons om, ondanks alles, met empathie met onszelf en anderen om te gaan.

Een leeg leven is een leven waarin alles mogelijk is. Onze niet gevolgde dromen en half opgepakte hobby's zijn geen tijdverspilling, maar eerder een teken van de eindeloze mogelijkheden. In een universum waar Evelyn en Waymond nooit zijn getrouwd, waar ze niet arm zijn maar rijk en succesvol, vertelt hij haar in het Mandarijn: "In another life, I would really have liked just doing laundry and taxes with you." Het is een verwoording van de acceptatie dat ons leven waardevol is omdat het het leven is dat we voor onszelf hebben gebouwd.

Everything Everywhere All At Once is een briljante film over een dochter die in staat is het multiversum te vernietigen in haar zoektocht naar een connectie met haar moeder en een moeder die open staat

voor deze vernietiging om haar dochter te begrijpen. Het is een dialoog tussen het nihilisme en het existentialisme. En het is een 'actiecomédie-dramafilm'.

Isa Wissink

Isa Wissink is de redactie secretaris van Phronèsis en heeft recent diens masterscriptie over Hannah Arendt en fictieve werelden verdedigd aan Tilburg University. Isa is vooral geïnteresseerd in sociaal-maatschappelijke filosofie.

De voortplanter betaalt!

Door: Arend Steunenberg

Ik ben een babyboomer. Thuis, bij mijn ouders aan tafel, voerden we geen discussies over uitstervende ijsberen. Toch ben ik in de loop van de jaren wel gaan voelen dat ik zelf iets moet bijdragen aan het behoud van de aarde. Ik heb besloten om vegetariër te worden en korter te douchen. Ondanks al mijn goede bedoelingen bouw ik daarmee bij Bruce Gibney geen krediet op. In zijn boek *A Generation of Sociopaths: How the Baby Boomers Betrayed America* beschrijft hij met veel statistieken hoe schuldenbergen, verdwijnende diersoorten en smeltende ijskappen aan de babyboomers te wijten zijn. Hij laat zien dat wij, babyboomers, echte sociopaten zijn en kampen met een antisociale persoonlijkheidsstoornis. Daardoor hebben wij geen enkel schuldbesef over de klimaattellende die we onze kinderen aandoen.

Zo'n verwijt zit me niet lekker. Gibney mag dan een bekwaam statisticus en polemist zijn, voor helder filosofisch denken heeft hij minder talent. Voor de bestrijding van mijn sociopatische stoornis zoek ik mijn heil daarom in de filosofie.

We kunnen onmogelijk weten wat toekomstige generaties willen en wie zij zijn, zegt de Nijmeegse filosoof Wissenburg. Bovendien, als een generatie andere keuzes maakt, dan is volstrekt nog niet zeker dat de volgende generatie daarmee beter af is. Voor dit filosofische 'nonidentity-probleem' bestaat geen oplossing. Uiteraard hebben we wel een verantwoordelijkheid voor komende generaties en Wissenburg noemt drie denkstrategieën om het 'nonidentity-probleem' te omzeilen. De eerste is om te streven naar gelijkheid tussen alle generaties. Volgens dit principe zouden we onze hulpbronnen gelijk moeten verdelen tussen de generaties. Dit leidt echter tot absurde

conclusies: aangezien onze hulpbronnen eindig zijn en het aantal potentiële toekomstige individuen oneindig, betekent dit dat niemand ooit meer iets mag gebruiken van de aarde. De tweede denkstrategie is een *discount rate* per generatie. Hierbij zijn wij wel direct verantwoordelijk voor onze eigen kinderen maar nauwelijks voor generaties honderden jaren na ons. Als derde strategie draagt Wissenburg het principe van individuele verantwoordelijkheid aan. Aangezien voortplanting een keuze is, is het individu verantwoordelijk voor zijn nageslacht en niet het collectief. Volgens dit principe moet elke persoon eerst een bepaald welvaartsniveau voor zijn nageslacht kunnen garanderen, voordat zij of hij ervoor kiest om zich voort te planten. Oftewel: de voortplanter betaalt!

Ik heb geen kinderen. Ik denk dat ik Gibney eens ga bellen om te vragen of ik wat langer mag douchen.

Arend Steunenberg

Arend studeerde slavistiek aan de Universiteit van Amsterdam met als hoofdvak Russisch en als bijvak Tjechisch. Hij studeerde een jaar Russisch aan de universiteit van St. Petersburg en heeft o.a. onderwijsprojecten begeleid in Bulgarije.

**"De waarheid
is de leugen
van de massa"**

Friedrich Nietzsche

Women Left
at, has their
wishes!

Aanstormend
Talent

Heldin van mijn eigen verhaal

Door: Bernadette Vieverich

Tien jaar geleden verliet de man van mijn leven mij voor een ander. Bij zijn vertrek riep hij: “Jouw woede heeft alles kapotgemaakt!”

En toen was ik alleen.

Ik nam mezelf een paar dingen voor en schreef ze op. De Drie Geboden aan mijzelf:

- *Gij zult niet ten onder gaan aan de harteloosheid van één man.*
- *Gij zult overal ‘ja’ tegen zeggen, totdat je weer weet wie je bent.*
- *Gij zult ervoor zorgen dat er iets moois opbloeit uit zoveel verdriet.*

GROTE DICHTERS

Ik vocht me door de zwarte jaren heen, zei ‘ja’ tegen elk aanbod. Ik maakte muziek met kinderen in een vluchtelingenkamp in Jordanië, ging schilderen: grote doeken met bonte kleuren. Ik werd gevraagd voor de lokale politiek. Ook daar zei ik ‘ja’ tegen. Dat laatste bleek een vergissing, maar dat is een ander verhaal.

Ik las een artikel over de School of Life in Amsterdam. Woonde een sessie bij met Jan Drost, naar aanleiding van zijn boek *Als de liefde voorbij is*. ‘Oerpaniek’ noemt Drost het gevoel dat je overvalt wanneer je door iemand verlaten wordt. De wijze waarop ieder van ons ermee omgaat, ligt al vast. In je opvoeding: de blauwdruk van je jeugd. Voor een onveilig gehecht kind van een woedende vader en een

© FOTO: STEVE JOHNSON

veel te jong overleden moeder, betekende het vertrek van mijn grote liefde voor mij *a hell of a job*.

Volgens Drost is expressie het beste middel tegen depressie. In dat geval was ik goed bezig. In mijn bureaula ligt een notitieboekje uit die periode, met op de eerste pagina de tekst:

*Iedereen wist hoe het moest
Niemand vroeg hoe het ging
De leegte naast en in mij
Heb ik zelf maar opgevuld*

Groot verdriet brengt grote dichters voort.

**Om een goed mens te
zijn, heb je emoties net
zo hard nodig als logica.**

HET LEVEN ALS KUNSTWERK

Ik zag een advertentie van de Hogeschool voor Ouderen en volgde een cursus filosofie bij Henk Woldring getiteld: *Je vriend, je beste vijand*. Acht dinsdagmiddagen luisterde ik ademloos naar deze welbespraakte heer in driedelig pak, die Bijbelverhalen vervlocht met teksten van Homerus, Socrates, Plato, Aristoteles, Nietzsche, Shakespeare en Connie Palmen. Een vriend wees me op het bestaan van de HTF. Ik schreef me in voor de module Inleiding Filosofie. Even de kat uit de boom kijken. Het college werd gegeven door Sjoerd Slagter. De dag erna belde ik de administratie: "Schrijf me maar in voor de hele rit. Ik ga *all the way!*" Vanaf dat moment betraden de filosofen het speelveld van mijn leven, om mijn handelen te helpen duiden en determineren met hun wijsheid en inzicht. Emeritus-hoogleraar Joep Dohmen reikte mij een handzaam beeld aan: het leven als kunstwerk met mijzelf als kunstenaar en schepper. Een kunstwerk dat een leven lang nodig heeft om voltooid te raken. In zijn boek *Over Levenskunst* schrijft Dohmen dat iedereen vroeg of laat inziet, dat het eigen welbevinden afhangt van de houding die men aanneemt tegenover het leven. Niet de hoeveelheid tegenslagen die het leven je serveert zijn bepalend, maar de manier waarop je met die tegenslagen omgaat.

GEVOELIGE GEDACHTEN

Volgens de filosoof Hannah Arendt (1906-1975) vindt de eerste fysieke geboorte van de mens plaats binnen het privé-domein van de familie. Deze wordt later herhaald in de overgang naar de publieke sfeer. Elke keer dat je spreekt of handelt, vind je jezelf opnieuw uit en laat je aan de wereld zien wie je bent. Dat proces herhaalt zich gedurende ons hele leven. Arendt noemt dit 'nataliteit'. Met dit woord gaf ze taal aan mijn voornemen om overal 'ja' tegen te zeggen. Door elk interessant aanbod te omarmen had ik nieuwe bronnen in mezelf aangeboord. De mooiste filosofische uitspraak komt wat mij betreft van de filosoof Martha Nussbaum: "Emoties zijn gevoelige gedachten." Ze zegt het in een interview met *Filosofie Magazine* bij het verschijnen van haar boek *Cultivating humanity*.

Volgens Nussbaum belichamen emoties een intelligente perceptie van de realiteit. We voelen ons aangedaan wanneer een situatie een specifieke betekenis voor ons heeft. Emoties zijn een manier om over de wereld na te denken. Om een goed mens te zijn, heb je emoties net zo hard nodig als logica.

TROOST EN TOEVERLAAT

Woede is een signaal dat er iets mis is. Het biedt steun bij verdriet om het onbetoembare, het verraad van iemand die je volledig vertrouwt maar die je zal verlaten, die je al aan het verlaten is. Eerst door te breken met alle kleine liefdevolle gewoontes en tradities, die elke relatie kenmerken. Vervolgens met kritiek en tenslotte met onverschilligheid. Woede helpt je tegen de stroom in te zwemmen, wanneer het leven tegenzit.

Levenskunst is wat mij betreft het vermogen om een leven te creëren, waarin je je eigen troost en toeverlaat bent. De enige die bij de eindstreep kan beoordelen of ik eruit gehaald heb wat erin zat en of ik de best mogelijke versie van mezelf ben geworden, ben ikzelf. De heldin van mijn eigen verhaal.

Bernadette Vieverich

Bernadette Vieverich studeerde modevormgeving aan de Kunstacademie in Tilburg en volgde de opleiding Kunstmanagement aan de Hogeschool voor de Kunsten in Utrecht. Na een korte periode in de culturele sector werkte ze vijftientig jaar als projectleider voor milieu- en mensenrechtenorganisaties. In 2018 begon Bernadette met de opleiding toegepaste filosofie aan de HTF, waar ze in 2022 haar bachelor diploma haalde. Momenteel doet ze de tweejarige masteropleiding aan de HTF. Ze werkt aan een boek over woede.

Agenda

Tentoonstellingen in Kröller-Müller

tot 3 september 2023

Het Kröller-Müller Museum in Otterlo heeft voor de zomer een aantal interessante nieuwe tentoonstellingen. Voor de kunstliefhebbers is er *Het futurisme en Europa*, een tentoonstelling over het ideaal van de eerste futuristen zo'n honderd jaar geleden: het samengaan van kunst en leven. Voor hen die graag natuur en cultuur combineren is er: *Kijk Uit Attention*, een 'ongewone wandeling door het bos.' Wijlen ontwerper Krijn Giezen baseerde zijn werken op thema's als

duurzaamheid en recycling, en zijn kunstwerk - een wandeling die eindigt bij een bijna 90 meter hoge trap - is voor de eerste keer sinds het begin van de pandemie weer open voor het publiek. (Meer over filosoferen in het bos in de Technè-rubriek van deze uitgave.)

Grenzen en migratie - Museum Arnhem

tot 22 oktober 2023

Tussen Grenzen - Migratie, macht en grenzeloze verbeelding is een tijdelijke tentoonstelling in Museum Arnhem over de politiek van de verplaatsing van mensen. Reizen is nog nooit zo makkelijk en zo moeilijk geweest: lang niet iedereen is overal welkom. Niet iedereen heeft het privilege om te kunnen reizen en niet iedereen kan blijven waar hij geboren is. Kan je je ooit thuis voelen in een ander land? *Tussen Grenzen* is een samenwerking van kunstenaars, mode- en sieraadontwerpers uit Nederland. Vanaf 15 juli delen zowel Arnhemse als (inter)nationale kunstenaars hun persoonlijke ervaringen met grenzen en migratie. www.museumarnhem.nl/nl/tentoonstellingen/tussen-grenzen

Wonderbaarlijke wezens in Kunsthal en Dierpark Amersfoort

tot 3 september 2023

De tentoonstelling *Wonderbaarlijke Wezens* in Kunsthal KAdE in Amersfoort is gedeeltelijk geïnspireerd door teksten van Aristoteles over de natuurlijke wereld en de wonderen die hij hier in zag. Een groep kunstenaars is samen gekomen om deze teksten leven in te blazen met schilderijen en sculpturen. Het gaat om teksten als:

"Men zegt dat in Byzantium de egels kunnen onderscheiden wanneer de geest uit het noorden en uit het zuiden waait en prompt hun hollen veranderen, wanneer de zuidenwind waait [...]." De relaties tussen mens en dier, mythe en waarheid worden uitgepluisd. Omdat de tentoonstelling in samenwerking is met Dierpark Amersfoort, zijn er ook in het dierenpark kunstwerken te zien, die de bezoeker uitdaagt met een andere blik naar de dierentuin te gaan. www.kunsthalkade.nl/nl/tentoonstellingen/wonderbaarlijke-wezens

NIEUWS UIT DE HTF

MASTEROPLEIDING TOEGEPASTE FILOSOFIE

Na eerst 'het voornemen tot besluit' ontvangen te hebben, bereikte ons in januari het officiële besluit van de NVAO om, op grond van artikel 5.8, eerste lid, van de WHW, de nieuwe master-opleiding Toegepaste Filosofie van de HTF accreditatie te verlenen. "De NVAO beoordeelt de kwaliteit van de opleiding als positief," is in het besluit te lezen. De master bestaat uit een tweejarige opleiding van 30 EC per jaar. Het gaat om een duale opleiding. Afgestudeerden ontvangen de graad 'Master of Arts' (MA). Het wachten is nu op de volgende stap in dit ietwat bureaucratische proces: toekenning van het CROHO-nummer en opname in de administratie van DUO.

**I went to
the woods
because I wished
to live
deliberately...**

-Thoreau

Onder technè verstanden de oude Grieken ‘de kennis die nodig is voor effectieve actie’. In deze rubriek besteden we systematisch aandacht aan toegepast-filosofische methoden en technieken, die in het HTF-Expertisecentrum aan de orde zijn geweest. Kenmerkend voor deze technieken is dat ze in een professionele context toegepast en geoefend kunnen worden.

Samen filosoferen in het bos

Door: Floris van den Berg

De veronderstelling dat filosoferen gaat over luisteren en lezen, klopt alleen voor de moderne filosofie. De oude Grieken wandelden. Al wandelend filosoferden zij. Ik doe hen graag na. Het is heel goed mogelijk om filosofie buiten de collegezaal te bedrijven. Kom weg van dat scherm, leg dat boek even neer, kom uit die fauteuil en ga mee naar buiten, naar het bos, om al wandelend te filosoferen.

Ik neem studenten en collega-filosofen regelmatig mee naar het bos om samen te filosoferen. Ik noem dit een *walkshop*. De walkshop is een actieve manier van filosoferen, niet alleen vanwege het lopen, maar ook vanwege de gestructureerde gesprekken en groeps gesprekken met meta-reflectie, waardoor de wandeldenkers dieper kunnen denken.

IN STILTE LOPEN

Het concept van een walkshop is simpel: een groep van bij voorkeur tussen tien en veertig mensen komt samen op een mooie locatie in het bos. Ik beschrijf een aantal walkshop-activiteiten, maar het repertoire is groter, met verschillende niveaus, afhankelijk van de groepsdynamiek. Na een korte introductie, waarbij de deelnemers een cirkel vormen - vaak met een boom als onderdeel van de cirkel - wordt er paarsgewijs al wandelend geconverseerd aan de hand van een filosofische vraag of opdracht, zoals ‘Wat is natuur?’ of ‘Introduceer jezelf aan de hand van een filosoof.’ Na een kwartier vormt de groep weer een cirkel (inclusief boom) om te reflecteren op de gesprekken. Daarna volgt een nieuwe ronde, met een nieuwe gesprekspartner en een nieuw onderwerp. Dit patroon herhaalt zich meerdere keren.

Daarna is het tijd voor andere activiteiten, zoals meditatief in stilte lopen. Wanneer de ‘wandeldenkers’ converseren, hebben ze oog voor elkaar, maar misschien weinig oog voor de natuur om hen heen. Door in stilte te lopen kan de omgeving beter worden ervaren en is er ook tijd om te kalmeren en de conversaties door te laten werken. Het in stilte lopen in een groep is heel anders dan in stilte lopen wanneer je alleen bent.

OEFENING IN VERTROUWEN

Een volgende oefening is het geblinddoekt lopen. De helft van de groep blinddoekt zich met een meegebrachte theedoek of shawl. Wanneer iedereen van die groep de blinddoek voor heeft, pakken de zienden iemand bij de arm mee om samen te lopen. De blinden mogen vrijuit praten, de zienden luisteren. Na een poos geblinddoekt lopen (zeg een kwartier) worden de blinden bij elkaar gezet; pas als de zienden hen hebben losgelaten en weg gestapt zijn, gaan de blinddoeken af. Op deze manier weten de blinden niet door wie zij begeleid zijn. Het is een vreemde ervaring om blind op een vreemde te moeten vertrouwen. Deze oefening is dus ook een oefening in vertrouwen. In de jaren dat ik deze oefening

© FOTO: RICARDO GOMEZ ANGEL

doe, is het vertrouwen nog nooit geschonden: niemand is gevallen. De oefening laat zien dat vertrouwen een deugd is die je kunt oefenen. Daarna wisselen de zienden en blinden van rol en is er na elke oefening een cirkel (inclusief boom) voor reflectie.

BOMEN KNUFFELEN

Vast onderdeel van een walkshop is het bomen knuffelen of boommeditatie. Iedereen kiest een boom uit om daar tijdens de meditatie sessie bij te blijven. Of je de boom knuffelt, ertegenaan leunt of er op een andere manier mee interacteert, is aan de deelnemer. Deze sessie kost minstens een kwartier. Het duurt namelijk even voor je gewend bent aan de situatie om in het bos te staan en een boom te omhelzen. Na afloop is er weer een groepsgesprek in een cirkel (met boom). Vrijwel nooit heeft iemand eerder een boom geknuffeld. De meeste mensen vinden het een positieve ervaring. Ze nemen zich voor het vaker te doen. Het is een bijzondere, ontspannende en ook intense ervaring.

Soms geef ik - of iemand van de wandelaars - een korte boslezing over filosofisch thema. Een walkshop duurt twee tot vijf uur en de afgelegde afstand bedraagt minstens tien

kilometer. De walkshop is een ervaring in de natuur, samenzijn en weg zijn van het alledaagse leven. Het is daarom belangrijk dat er voldoende tijd is.

VERWOEDE WANDELAARS

Een walkshop is een intense manier van filosoferen waarbij niet alleen het hoofd, maar ook de rest van het lichaam aandacht krijgt. Lichamelijkheid, natuur, verbinding tussen mensen en natuur en deugden als luisteren, vertrouwen en aandacht, staan centraal. Een walkshop is een holistische ervaring die op denkwandelaars indruk maakt. Er wordt nog weinig gewandeld in de filosofie, terwijl veel filosofen toch verwoede wandelaars waren. Het leven is meer dan achter een scherm zitten, lezen of luisteren naar wat anderen te zeggen hebben. Een walkshop is niet alleen passief absorberen, maar is het leven zelf: een verdieping daarvan. Het onderscheid tussen het echte leven en je (school)verplichtingen valt tijdens een walkshop weg. Tijdens een walkshop zijn de deelnemers actief als zichzelf betrokken. Samen wandelend filosoferen in de natuur. Filosofie als levenskunst. De blijde enthousiaste gezichten op de foto's - een groepsfoto in het groen hoort erbij - spreken voor zich.

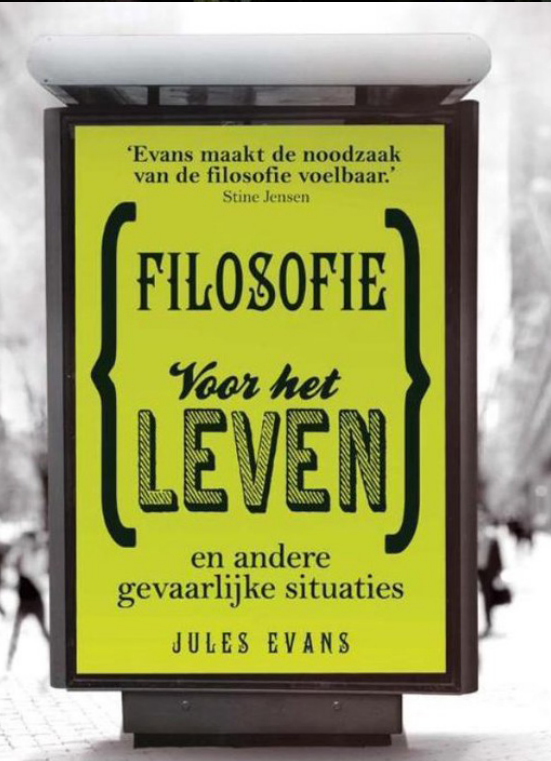
Filosofie op straat

Filosofie is overal. Deze rubriek bevat voorbeelden van filosofie in het dagelijks leven.

Kom je zelf een goed voorbeeld van 'filosofie op straat' tegen? Stuur het aan de redactie en wij plaatsen het hier (phronesis@hogeschoolvoortoegepaste filosofie.nl).

© FOTO: HESTER QIANG

© FOTO: CATHARINA GERRITSEN